

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної спілки краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої 110-річчю від дня народження Сергій Миколайовича Бібікова
та 100-річчю від дня народження Олександра Панкратовича Черниша*

Кам'янець-Подільський
2018

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)

ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121

А 87

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 5 від 24.09.2018 р.)*

Рецензенти:

- О. М. **Титова**, кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, вчений секретар УТОПІК, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, вчений секретар Українського комітету ICOMOS, Заслужений працівник культури України
- С. В. **Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею
- Л. І. **Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- О. О. **Заремба**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)
- І. О. **Старенький**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- П. А. **Болтанюк**, начальник сектору Музею старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
- А. Ф. **Гуцал**, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Б. **Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України
- О. Л. **Баженов**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Д. **Могилов**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- Б. С. **Строць**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
- А. Б. **Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. – 394 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)

Сергій Миколайович Бібіков
(1908-1988)

**Олександр Панкратович Черниш
(1918–1993)**

СЕКЦІЯ 1. Давня археологія України

Старенький І., Левінзон Є. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р.	8
Овчинников Е., Пічкур Є., Погорілець О. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції на поселенні Русанівці 1 2012 року	27
Болтанюк П., Старенький І., Левінзон Є. Трипільські житла Старого міста (за результатами досліджень 2017 року).....	38
Беленко М. Археологічна експедиція Національного музею історії України у 2017–2018 рр. попередні результати	50
Юрченко О. Ритуальні комплекси енеоліту та ранньої бронзи з пам'ятки Біле Озеро 2 на лівому березі Середнього Дніпра.....	56
Гуцал А., Гуцал В. Рятівні дослідження ранньоскіфського кургану на Городоччині.....	63
Могилев О., Баранов В., Скиба А., Володарець-Урбанович Я. Нові знахідки стріл скіфського часу на Пастирському городищі.....	69
Юрченко А. Дрібна глиняна пластика в колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна» (з давніх часів до середини ХІХ ст.).....	76
Семенчук С. Дохристиянські кам'яні символи родючості лівобережжя Середньої Подністрянщини.....	82
Смірнова С. Іванковецькі ідоли: проблеми та перспективи дослідження	92
Мезенцева І. Розвиток та традиції театру на території античних міст Північного Причорномор'я (за матеріалами експозиції Національного музею історії України).....	100

СЕКЦІЯ 2. Середньовічна археологія України

Маярчак С. Про археологічні знахідки 2015 р. в околицях смт Нова Ушиця на Хмельниччині.....	108
Осипенко М. Навершя булави з Грищенців у зібранні НМІУ	110
Стрельник М., Панченко М. Давньоруські шоломи ХІІ – початку ХІІІ ст. з Києва у зібранні Національного музею історії України.....	115
Тимків С. Стратиграфічна ситуація на Губинському городищі	121
Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища ХІІІ ст. (дослідження 2017–2018 рр.).....	125
Дідух Л. Образ святих воїнів-вершників на одному амулеті з колекції НМІУ	133
Шерстюк В., Прядко О. Яблунівське городище в долині р. Оржиця.....	140
Нечитайло П., Шпаковський С. Археологічні та історико-архітектурні дослідження території маєтку Пшездзецьких у смт. Чорний Острів Хмельницької області у 2018 році.....	150
Нечитайло П., Болтанюк П., Старенький І. Дослідження в м. Городок у 2017 році ..	169
Осадчий Є. Мутинський Златоустівський монастир.....	185
Смірнова С. Матриця печатки з гербом Осорія з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	189
Карбовська Ж., Николаєва А. Колекція смотрицьких полив'яних мисок з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	194

СЕКЦІЯ 3. Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Лук'янченко В. Стовп'є Києво-Печерської лаври	205
Калуцький С. Гаківниці на озброєнні українських замків кінця XV – середини XVI ст. (на основі ревізій 1545 року).....	209
Майор Р. Східний каземат Старого замку в Кам'янці-Подільському: будівництво, призначення, перебудова, знищення.....	215
Хоптяр А. Малодосліджені башти в описах Кам'янецького замку XV–XVII ст.: локалізація, датування, призначення	221
Федорів Т. Чортківський замок: до питання датування.....	226
Сандуляк В. Мечеть валіде-султан – одна з трьох мечетей Хотинської фортеці	229
Прядко О. Редути і форпости на кордоні Речі Посполитої та Московської держави.....	236
Бондар О. Оборонні та господарські двори Павла Полуботка на Чернігівщині	245
Денисенко І., Гарбар М. Підземні споруди на території Харківської фортеці: реальності міфу	251

СЕКЦІЯ 4. Еволюція фортифікації XIX–XX ст.

В'ялець А. Звіринецьке укріплення Київської фортеці: історія будівництва	257
Кузяк А. Затыльное укрепление Печерской крепости.....	265
Кузяк А. Правила размещения крепостной артиллерии в русских крепостях 30–50-х гг. XIX века	270
Зимницький П. Спостережні пункти лінії Арпада	280
Ющенко М., Kozdrój Łukasz Довгочасні фортифікаційні споруди смуги забезпечення в укріплених районах лінії Молотова.....	286
Бондар К., Швачко А. Досвід георадарних досліджень на колишніх ставках німецького командування на території України.....	295

СЕКЦІЯ 5. Пам'ятки військового зодчества сьогодні. Проблеми збереження, реставрації та музеєфікації фортифікаційних споруд. Використання в туристичній діяльності об'єктів фортифікації

Кулішова А., Пагор В. Технічний стан фортеці в Кам'янці-Подільському на початку XXI ст.	299
Скрипник А. Погляд на проблему топонімичного роздвоєння (до питання назви фортифікаційної споруди в Кам'янці-Подільському)	306
Бабюк Д. Фотографії Михайла Грейма як джерело вивчення архітектури та культури Поділля кінця XIX – початку XX століття.....	311
Пилипенко В. Чернігів: двісті років без фортеці	316

СЕКЦІЯ 6. Історіографія та джерельна база археологічних та архітектурно-фортифікаційних досліджень

Буцький І. Результати мікроскопічного дослідження кераміки з поселень Кочеток-ВУВГ, Кочеток-дюна II та Тетлега	319
---	-----

Діденко Я., Брель О. «...І святая твоя слава, як пилина, лине...» (оборонні споруди Чигирин в нотатках XVIII–XIX ст.).....	323
Лошик Д. Порівняльний аналіз городищ X–XIV ст. Волинської землі за картами генштабу РСЧА – «250-метровоками» та даними П. О. Раппопорта	329
Ляшко Ю. Проблеми збереження та охорони пам'яток археології України на прикладі одного з районів Черкаської області.....	339
Сльозкін М. До проблеми заснування міста Ізяслава	341
Сніховська С. Еволюція назви гальштатської культури Козія-Сахарна.....	345
Старенький І., Левінзон Є. До 100-річчя М. С. Борковського – дослідника археологічних старожитностей Поділля.....	349
Стрельник М. Серія акварелей «Історія міста Києва в малюнках» художника Ю. Ю. Павловича (1872–1947) в експозиційній та виставковій роботі Національного музею історії України	357
Терський С., Савченко О., Лехнер К., Вергела А. В. С. Шелом'янцев-Терський – дослідник літописного Звенигорода (до 100-річчя з дня народження).....	365
Шпаковський С. Пам'яткоохоронна та науково-дослідна діяльність Володимира Анатолійовича Захар'єва у Відділі охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області (до 55-річчя від дня народження дослідника, археолога, пам'яткоохоронця).....	372

СЕКЦІЯ 7. Нумізмати́ка. Боністи́ка

Зразок 3. Скарб західноєвропейських монет кінця XVII ст., знайдений у 1966 р. у м. Яготин Київської обл. на березі річки Супой	386
Савіцька С. Грошовий обіг на Поділлі у період Гетьманату П. Скоропадського та Директорії (1918–1919 рр.)	390

Сергій Пивоваров,

доктор історичних наук, професор,
заступник генерального директора
Національного Києво-Печерського

історико-культурного заповідника з наукової роботи

Микола Ільків,

кандидат історичних наук,

асистент кафедри історії Стародавнього світу,

Середніх віків та музеєзнавства

Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Віталій Калініченко,

кандидат історичних наук,

асистент кафедри історії Стародавнього світу,

Середніх віків та музеєзнавства

Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВОГО СПОРЯДЖЕННЯ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст. (ДОСЛІДЖЕННЯ 2017–2018 рр.)

У статті авторами проводиться комплексний аналіз предметів озброєння та військового спорядження виявлених під час досліджень Чорнівського городища XIII ст. Здійснюється класифікація різноманітних наконечників стріл, деталей поясної гарнітури тощо. Крім того характеризуються предмети, які відносяться до спорядження бойового коня, серед яких шпора та підпружна пряжка. Встановлено, що знайдені предмети відіграють важливе значення для вивчення військово-політичної історії Сірето-Дністровського межиріччя в епоху середньовіччя.

Ключові слова: Чорнівське городище, предмети озброєння, спорядження бойового коня, наконечники стріл, середньовіччя.

Предмети озброєння є однією з найбільш важливих і яскравих категорій знахідок епохи середньовіччя. Вони є надзвичайно цінним джерелом для дослідження цілої низки питань з минулого населення Центральної та Південно-Східної Європи. Їх вивчення дозволяє проаналізувати військову культуру середньовічного населення, реконструювати етапи та шляхи потрапляння окремих типів зброї на різні території, взаємозв'язки та взаємовпливи, отримати інформацію про регіональні особливості її використання тощо. До того ж предмети озброєння виступають важливим хронологічним індикатором, який на основі видових характеристик та супровідного матеріалу дає змогу відповісти на низку питань з військово-політичної історії населення різних регіонів. Значимість предметів озброєння, особливо тих типів, які зустрічаються порівняно рідко, зростає для територій, де вони раніше були невідомі або їх знахідки були поодинокими. Показовими в цьому відношенні виступають терени Пруто-Дністровського межиріччя, де за останні роки було знайдено значну кількість різних типів середньовічної зброї. Особливу цінність несуть предмети озброєння, виявлені на пам'ятках XII–XIV ст. Дослідження старожитностей цього часу за останні роки дозволяє стверджувати, що території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (сучасна Чернівецька обл. України) є одним з унікальних регіонів у контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало.

Особливо важливим та, водночас, недостатньо вивченим на сьогодні періодом в історії регіону є епоха XIII ст., тому дослідження старожитностей цього часу є актуальним та необхідним. Серед цих пам'яток на особливу увагу заслуговують ті, матеріальна культура яких була надзвичайно різноманітною та, в певній мірі, унікальною, що й зумовило їх статусність на території регіону та вагоме значення для реконструкції процесів і подій середньовічного минулого.

До однієї з таких пам'яток відноситься городище (рештки феодальної укріпленої садиби), яке розташовується на віддалі 5 км на південь від с. Чорнівка, в лісі, на лівому березі р. Мошків, в уроч. Спринчени. В історіографії воно відоме як Чорнівське городище. Воно було відкрите відомим буковинським археологом, доктором історичних наук Б. О. Тимощуком, розкопувалось ним у 1977–1978 рр. і було віднесено до категорії феодальних замків [14, с. 105–113]. В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Філіпчук [15]. Протягом 1985–1986 рр. роботи на пам'ятці були поновлені археологічною експедицією Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини. У результаті розкопок було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, розкопано рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї [7, с. 66–67]. Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного, на основі чого автор стверджував, що в другій половині XII – першій половині XIII ст. на городищі функціонували 32 оборонні кліті-зруби, 18 житлово-господарських зрубів, двоповерхове житло феодала на кам'яному фундаменті, землянка і оборонна вежа [1; 2; 12]. Проте такі висновки виявилися поспішними, оскільки значна площа пам'ятки залишилася недослідженою, а чимало знахідок – втраченими. З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури XII–XIII ст., з 1999 р. продовжувалося його вивчення експедицією ЧНУ ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. В. Пивоварова.

За новий період розкопок пам'ятки уточнене її планування, з'ясовано функціональну приналежність окремих споруд, визначено їхню хронологію та датування, виявлено більше тисячі індивідуальних знахідок, фрагментів давньоруського посуду, уламків візантійських корчаг, полив'яного привізного посуду тощо. Результати досліджень городища у 1999–2018 рр. опубліковані авторами в ряді статей [3, с. 20–35; 4, с. 34–46; 8, с. 154–159; 9, с. 180–199; 10, с. 195–201; 11, с. 9–18; 13, с. 39–55]. Знайдений матеріал настільки значимий, що потребує спеціального подальшого дослідження, яке дозволить у повній мірі розглянути матеріальну та духовну культуру мешканців Чорнівського городища в епоху середньовіччя.

Особливої уваги заслуговують знахідки предметів озброєння, які виступають еталонними та показовими. Традиційними для Чорнівського городища є наконечники стріл. Їх було знайдено 14 екземплярів. Розглянемо їх детальніше. Перший наконечник стріли (рис. 1,1) залізний, коризований, втульчастий двошипний, деформований. Довжина – 6,4 см, найбільша ширина – 3 см, довжина лівого шипа – 4,6 см, правого шипа – 4,4 см, діаметр втулки – 1 см, маса – 8,7 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 2 – втульчасті двошипні [6, с. 39]. Аналогії йому широко відомі на Русі. Наступний наконечник стріли (рис. 1,2) також залізний, коризований, втульчастий одношипний (?), пошкоджений у верхній частині. Його довжина – 6,5 см, діаметр втулки – 1,1 см, маса – 7,4 г. За типологією О. Медведєва, очевидно, він відноситься до типу 1 – одношипні втульчасті [6, с. 39]. Період їхнього побутування – X–XIII ст. Інший наконечник стріли (рис. 1,3) залізний, коризований, черешковий ромбоподібний. Довжина – 6,8 см, довжина пера до верхнього краю упора – 3,4 см, до нижнього краю – 4,1 см, ширина пера – 1,5 см, довжина плечика – 1,8 см, довжина сторони – 2,3 см, діаметр упора – 0,5–0,7 см, діаметр черешка – 0,2–0,4 см, довжина черешка – 2,7 см, товщина пера – 0,1–0,2 см, маса – 4,5 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 43 – ромбоподібні з розширенням в середині довжини пера і пропорціями пера 1:3. Дослідник вказує, що подібні наконечники були характерними для кінця XII – першої половини XIII ст. і широко відомі на давньоруських пам'ятках [6, с. 48].

Четвертий наконечник стріли (рис. 1,4) залізний, коризований, черешковий листопадний, деформований. Вістря пера наконечника деформоване. Довжина – 5,3 см, довжина пера – 2,5 см, довжина шийки – 1 см, довжина упора – 0,5 см, довжина пошкодженого черешка – 1 см, довжина плечика – 2,2 см, довжина сторони – 0,9 см, ширина пера – 1,5 см, тов-

щина пера – 0,5 см, товщина верхнього деформованого загострення – 0,4 см, діаметр шийки – 0,5–0,7 см, діаметр упора – 0,6 см, діаметр черешка – 0,4 см, маса – 6,3 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [6, с. 46]. Дослідник вказує, що вони були поширені у XIII–XIV ст. і широко відомі на пам'ятках, котрі були знищені монголо-татарами у середині XIII ст. Інший наконечник стріли (рис. 1,5) – залізний, коризований, черешковий ромбоподібний. Довжина – 5,8 см, довжина пера до верхнього краю упора – 3,4 см, до нижнього краю – 3,7 см, ширина пера – 1,8 см, товщина пера – 0,3 см, довжина плечика – 2,1 см, довжина сторони – 2 см, діаметр упора – 0,6 см, довжина пошкодженого черешка – 2,1 см, діаметр черешка – 0,2–0,3 см, маса – 5,4 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 48 – ромбічні з упором, датуються XI–XIII ст. та широко відомі на теренах Європи [6, с. 50].

Шостий наконечник стріли (рис. 1,6) – залізний, коризований, черешковий з витягнутим ромбоподібним пером. Довжина – 5,8 см, довжина пера до верхнього краю шийки – 2,8 см, до нижнього краю – 3,8 см, довжина шийки – 1 см, діаметр шийки – 0,6–0,7 см, ширина пера – 1,6 см, довжина плечика – 1,7 см, довжина сторони – 1,2 см, довжина черешка – 1,9 см, товщина пера – 0,5–0,7 см, діаметр черешка – 0,4–0,5 см, маса – 7,4 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 52 – ромбоподібні з прямими сторонами і плечиками і найбільшим розширенням у верхній частині пера, підтип 1 – з прямими сторонами і плечиками [6, с. 50]. Вони широко відомі на теренах Європи і датуються VIII–XIII ст. Наступний наконечник стріли (рис. 1,7) – залізний, коризований, ромбоподібний, вістря пера наконечника пошкоджене. Довжина – 4,1 см, довжина пера до верхнього краю упора – 2,7 см, до нижнього краю – 3,5 см, діаметр упора – 0,5–0,7 см, довжина пошкодженого черешка – 0,5 см, діаметр черешка – 0,3 см, довжина плечика – 1,5 см, довжина сторони – 2 см, ширина пера – 1,3 см, товщина пера – 0,2–0,4 см, діаметр упора – 0,5–0,7 см, маса – 5,2 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 43 – ромбоподібні з розширенням в середині довжини пера і пропорціями пера 1:3 [6, с. 48]. Дослідник вказує, що подібні наконечники були характерними для кінця XII – першої половини XIII ст. і широко відомі на давньоруських пам'ятках. Інший наконечник стріли (рис. 1,8) – залізний, коризований, листоподібний, черешок наконечника відсутній. Довжина – 4,5 см, довжина пера до верхнього краю шийки – 3,2 см, ширина пера – 1,6 см, товщина пера – 0,3–0,4 см, довжина шийки – 1,3 см, діаметр шийки – 0,7–0,8 см, довжина плечика – 3,1 см, довжина сторони – 0,4 см, маса – 6,2 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [6, с. 46]. Дослідник вказує, що вони були поширені у XIII–XIV ст. і широко відомі на пам'ятках, котрі були знищені монголо-татарами у середині XIII ст.

Дев'ятий наконечник стріли (рис. 1,9) – залізний, коризований, листоподібний з боковими виступами, вістря пера та черешок наконечника пошкоджені. Довжина – 5,3 см, довжина пера до верхнього краю упора – 2,6 см, до нижнього краю – 3,2 см, діаметр упора – 0,4×0,7 см, довжина черешка – 2,1 см, діаметр черешка – 0,4–0,5 см, ширина пера – 1,8 см, товщина пера – 0,3–0,4 см, маса – 5,2 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 32 – наконечники з боковими виступами [6, с. 45]. Вони були широко поширені на Русі з середини XII до середини XIII ст. Інший наконечник стріли (рис. 1,10) залізний, коризований, листоподібний, вістря пера та черешок наконечника пошкоджені. Довжина – 6,9 см, довжина пера до верхнього краю упора – 2,7 см, до нижнього краю – 3,5 см, ширина пера – 1,2 см, товщина пера – 0,4–0,5 см, довжина черешка – 3,4 см, діаметр черешка – 0,3–0,5 см, діаметр упора – 0,6–0,7 см, маса – 5,2 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [6, с. 46]. Дослідник вказує, що вони були поширені у XIII–XIV ст. і широко відомі на пам'ятках, котрі були знищені монголо-татарами у середині XIII ст. Наступний наконечник стріли (рис. 1,11) залізний, коризований, листоподібний, черешок (втулка?) наконечника пошкоджені. Довжина – 5 см, ширина пера – 1,2 см, товщина

пера – 0,4–0,6 см, діаметр черешка – 0,6–0,7 см, маса – 6,6 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 5 (?) – лавролисті втульчасті [6, с. 40]. Вони були широко поширені на теренах Європи у IX–XIII ст. Звертає на себе увагу невелика форма пера.

Дванадцятий наконечник стріли (рис. 1,12) залізний, коризований, ромбоподібний. Довжина – 6,2 см, довжина пера до верхнього краю упора – 3,6 см, до нижнього краю – 4,1 см, довжина черешка – 2,1 см, діаметр упора – 0,4×0,6 см, діаметр черешка – 0,3–0,4 см, діаметр граней – 0,8×0,4 см, кожна з граней по 0,5 см, маса – 5,1 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 95 – вузькі шиловидні чи пірамідальні квадратного і ромбічного перетину з перехватом біля черешка [6, с. 60–61]. Подібного типу наконечники широко відомі в Європі і на давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. Наступний наконечник стріли (рис. 1,13) залізний, коризований, ромбоподібний, вістря пера та черешок наконечника пошкоджені. Довжина – 7,1 см, довжина пера до верхнього краю упора – 5,6 см, до нижнього краю – 6 см, діаметр упора – 0,6 см, довжина черешка – 1,1 см, діаметр черешка – 0,3×0,5 см, діаметр граней – 0,9×0,7 см, кожна з граней по 0,6 см, маса – 7,9 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 95 – вузькі шиловидні чи пірамідальні квадратного і ромбічного перетину з перехватом біля черешка [6, с. 60–61]. Подібного типу наконечники широко відомі в Європі і на давньоруських пам'ятках XII–XIII ст. Інший наконечник стріли (рис. 1,14) – залізний, коризований, черешковий, вістря пера та черешок наконечника пошкоджені. Довжина – 5,5 см, найбільша ширина пера – 1,4 см, довжина пера – 4 см, товщина пера – 0,5 см, довжина черешка – 1,5 см, діаметр черешка – 0,5 см, маса – 7,3 г. За типологією О. Медведєва він відноситься до типу 67 – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопатки. Як вказує дослідник, вони з'явилися на Русі в першій половині – середині XIII ст. і характерні виключно для монголо-татарських військ [6, с. 53–54].

Під час досліджень городища були знайдені також деталі поясної гарнітури, серед яких уваги заслуговує архаїчний підвісний гачок (рис. 1,15). Він залізний, коризований, масивний, з підпрямокутною фігурною рамкою та отвором посередині неї куди протягувався пояс. На кінці гачка наявне кулясте закінчення, яке дозволяло надійніше зачіпляти пояс. Враховуючи конструктивно-морфологічні параметри предмета, а також хронологічні межі існування Чорнівського городища можна стверджувати, що він датується XIII ст. Подібного типу гачки зустрічаються до XVIII ст. Вони могли входити до комплексу сагайдачного набору, поясної гарнітури тощо. Очевидно, масивність виробу дозволяє стверджувати про його раннє походження. Розміри знахідки: довжина – 5,1 см, ширина – 2,8 см, зовнішній діаметр рамки – 3,8×1,8 см, внутрішній діаметр – 2,6×0,6 см, діаметр рамки – 0,6 см, маса – 22,5 г. Також на городищі була знайдена петля V-подібної форми з фігурними закінченнями та стержнем-заклепкою (рис. 2,5). Розміри виробу: 3,3×1,5×1,7 см. Виріб коризований. Очевидно предмет відноситься до елементів поясної гарнітури чи деталей комплексу холодної зброї.

Надзвичайно важливою знахідкою з Чорнівського городища за останні роки досліджень є шпора. Подібного типу предмети були постійним атрибутом вершників та ознаки його лицарського рангу й гідності. Зміна їх форми протягом епохи середньовіччя була зумовлена розвитком тактики ведення кінного бою та з метою точнішого керування конем. На Чорнівському городищі загалом було знайдено 7 шпор та низку їхніх фрагментів. Рідкісними та показовими з Чорнівського городища є шпори, які за типологією А. Кірпічнікова відносяться до типу V і здійснили еволюцію в управлінні конем, що не травмувало його. Це нововведення полягало в появі коліщаткових шпор із зірочкою замість шипів. У профілі вони нагадують літеру «Z». На одному екземплярі з Чорнівського городища скоба в перетині має трикутну форму, її колінчастий перепад припадає приблизно на середину довжини скоби. Зірочка, яка мала бути прикріплена вертикально, не збереглася. Гілки скоби закінчуються одна прямокутною петлею типу 5, повернутою в горизонтальне положення, друга – вертикальною петлею із зачіпкою-пряжкою. Остання з рамкою квадратної форми зі сторо-

нами 1,3 см через пластину завдовжки 2,5 см і завширшки 1,0 см з'єднана з петлею. Пряжка заціпала ремінь, який закріплювали в прямокутній петлі. Крім того, у вертикальній петлі була закріплена ще одна пластина, кінці якої загнуті в петлю. До вільного кінця прикріплювався, очевидно, допоміжний ремінець для кращого та тіснішого прилягання шпори до ноги. Такого типу шпори з'явилися на Русі перед нашествям монголо-татар, приблизно між 1220–1230 рр. Вони виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках [2, с. 291; 5, с. 68].

Справжньою сенсацією стала знахідка ще однієї шпори типу V у 2018 р. іншої модифікації, яка показує еволюцію цього типу. Вона залізна, фрагментована, дещо деформована, задовільної збереженості (рис. 2, 1). Зірочка, яка мала бути прикріплена вертикально, не збереглася. В перетині скоба має трикутну форму, її колінчастий перепад припадає приблизно на середину довжини скоби, але тяжіє ближче до петель. Дві гілки скоби закінчуються дещо нахиленими здвоєними прямокутними петлями типу 7. Важливим елементом даної шпори є розширення козирка в надп'ятковій частині скоби, який дещо деформований, а також пошкоджений видовжений тримач зірочки чи колесика зі слідами кріплення. Збережена довжина шпори – 13,5 см, товщина перетину дуги – 0,4×0,9 см, параметри здвоєних частин петель – 1,2×2,2 см, діаметри отворів в петлях – 0,4–0,5 см, товщина рамок петель – 0,2–0,3 см, висота козирка в надп'ятковій частині скоби – 3,7 см, довжина тримача зірочки – 4,3 см, ширина тримача – 1,8–1,9 см, товщина петель тримача – 0,5×0,7 см. За зовнішнім виглядом та схожими конструктивними деталями подібні шпори дослідники відносять до XIV ст., але аналіз її елементів дозволяє припустити, що вона датується другою половиною XIII ст. і відображає перехідний тип шпор до XIV ст., коли відбувається значна кількість нововведень у тактиці ведення бою. Значна кількість подібних шпор відома на теренах Європи (рис. 2, 2, 3) [16, р. 140–141]. Нумізматичний матеріал, виявлений на городищі (4 візантійські монети періоду 1197–1246 рр. та 4 угорських брактеати Бели IV (1225–1235 рр.) дозволяє датувати шпору в широкому розумінні серединою-другою половиною XIII ст. [3, с. 20–35]. Інші датуючі речі з городища – знахідка персня з геральдичним зображенням знака Рюриковичів, який відноситься до 1252–1256 рр. дозволяє підвищити хронологічні рамки побутування подібного типу шпор до другої половини XIII ст. [11, с. 9–18]. Не виключено, що такі шпори використовувалися і на початку XIV ст. Також під час досліджень городища була знайдена залізна коризована підпружна пряжка ліроподібної форми з деформованим язичком (рис. 2, 4). Розміри виробу: 5,5/4,1×3,8 см.

Таким чином, у 2017–2018 рр. були знайдені важливі предмети середньовічного озброєння. Привертає на себе увагу шпора з Чорнівського городища, яка є досить важливою не лише для регіону Сіретсько-Дністровського межиріччя, а й для усїєї Східної Європи, оскільки дозволяє простежити рівень впливу рицарської культури на місцеве населення та Галицько-Волинське князівство в цілому. Знахідка шпори на пам'ятці вказує на те, що місцеві воїни добре знали тогочасну військову рицарську моду та військову культуру, що відобразилося в озброєнні. Даний предмет спорядження верхового коня, виявлений на Чорнівському городищі виступає еталонним, оскільки дозволяє прослідкувати еволюцію шпор XIII–XIV ст. на теренах Європи, а також проаналізувати тактику маневрування конем під час бойових дій в означену епоху, простежити взаємозв'язки та взаємовпливи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 2 / І. П. Возний. – Чернівці: Золоті литаври. – 2009. – С. 233–282.
2. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. / І. П. Возний. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.
3. Ільків М. Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища / М. Ільків, В. Калініченко, С. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Букрек, 2015. – Т. 1(39). – С. 20–35.

4. Калініченко В. Наконечники стріл з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.) / В. Калініченко, С. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – Т. 2(36). – С. 34–46.
5. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – Л.: Наука, 1973. – 140 с.
6. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (луки и стрелы, самострелы) / А. Ф. Медведев. – М.: Наука, 1966. – 128 с.
7. Михайлина Л. П. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету / Л. П. Михайлина, І. П. Возний, С. В. Пивоваров // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1991. – С. 66–67.
8. Пивоваров С. Візантійська монета з Чорнівського городища / С. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 154–159.
9. Пивоваров С. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. / С. Пивоваров // Археологічні студії. – К.-Чернівці: Наші книги, 2008. – Вип. 3. – С. 180–199.
10. Пивоваров С. Чорнівське городище першої половини XIII ст.: (нові знахідки) / С. Пивоваров // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: матер. II Міжнар. наук. семінару. – Чернівці: Прут, 2005. – С. 195–201.
11. Пивоваров С. В. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища / С. В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2008. – Т. 1(25). – С. 9–18.
12. Пивоваров С. В. Охоронні розкопки феодального приватновласницького замку XII – першої половини XIII ст. в с. Чорнівка / С. В. Пивоваров, І. П. Возний // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. – Львів, 1990. – С. 44–45.
13. Пивоваров С. В., Калініченко В. А. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. / С. В. Пивоваров, В. А. Калініченко // ПССІАЕ. – Чернівці: Букрек, 2014. – Т. 1(37). – С. 39–55.
14. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимощук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
15. Філіпчук М. А. Замок біля Чорнівки / М. А. Філіпчук // Молодий Буковинець. – 1983. – 27 лют.
16. The Medieval Horse and its Equipment, c.1150-1450 (Medieval Finds from Excavations in London) / Ed. by John Clark. – London: Boydell Press, 2004. – 185 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології

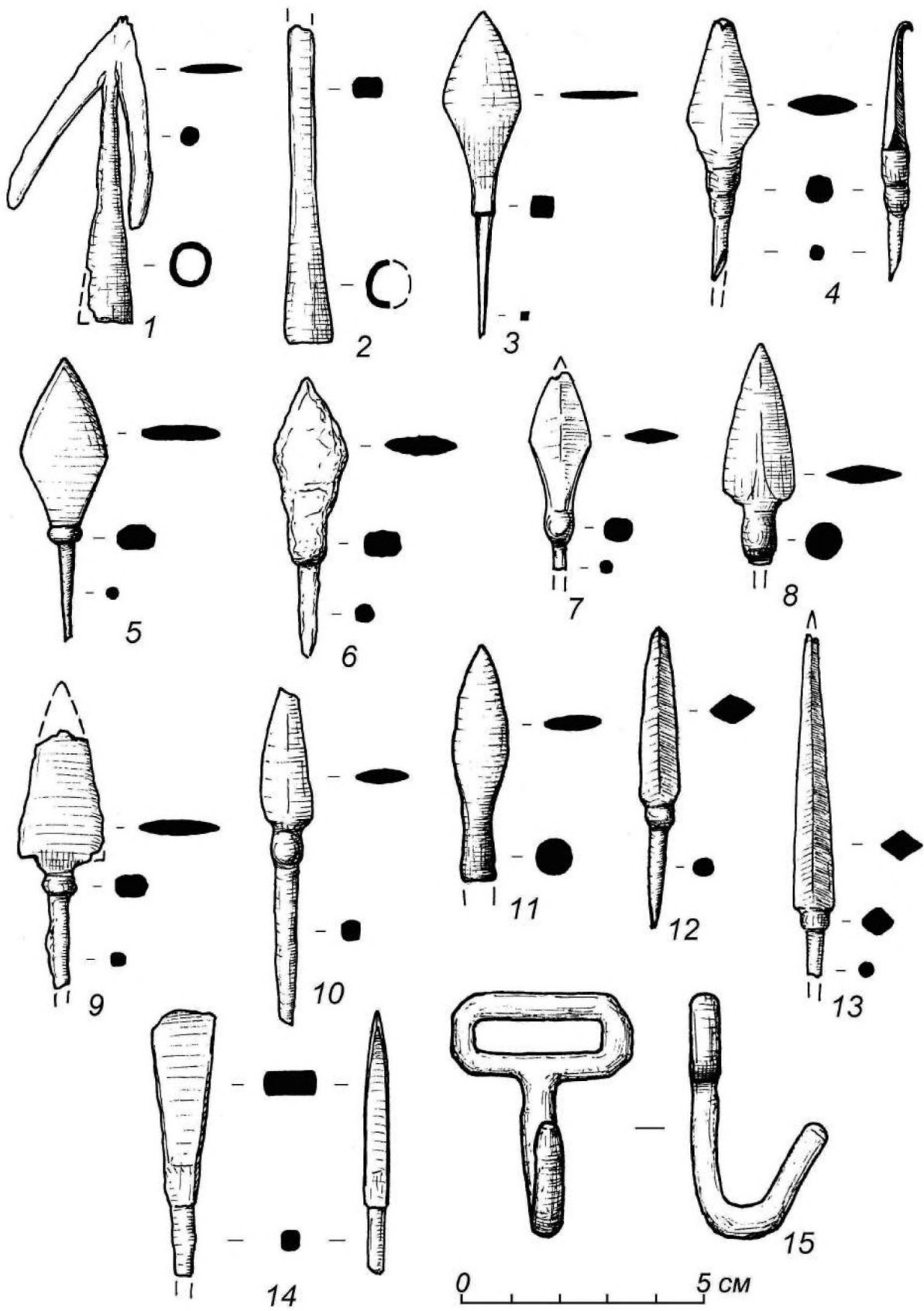

Рис. 1. Предмети озброєння та військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст.: наконечники стріл (1-14), поясний гачок (15).

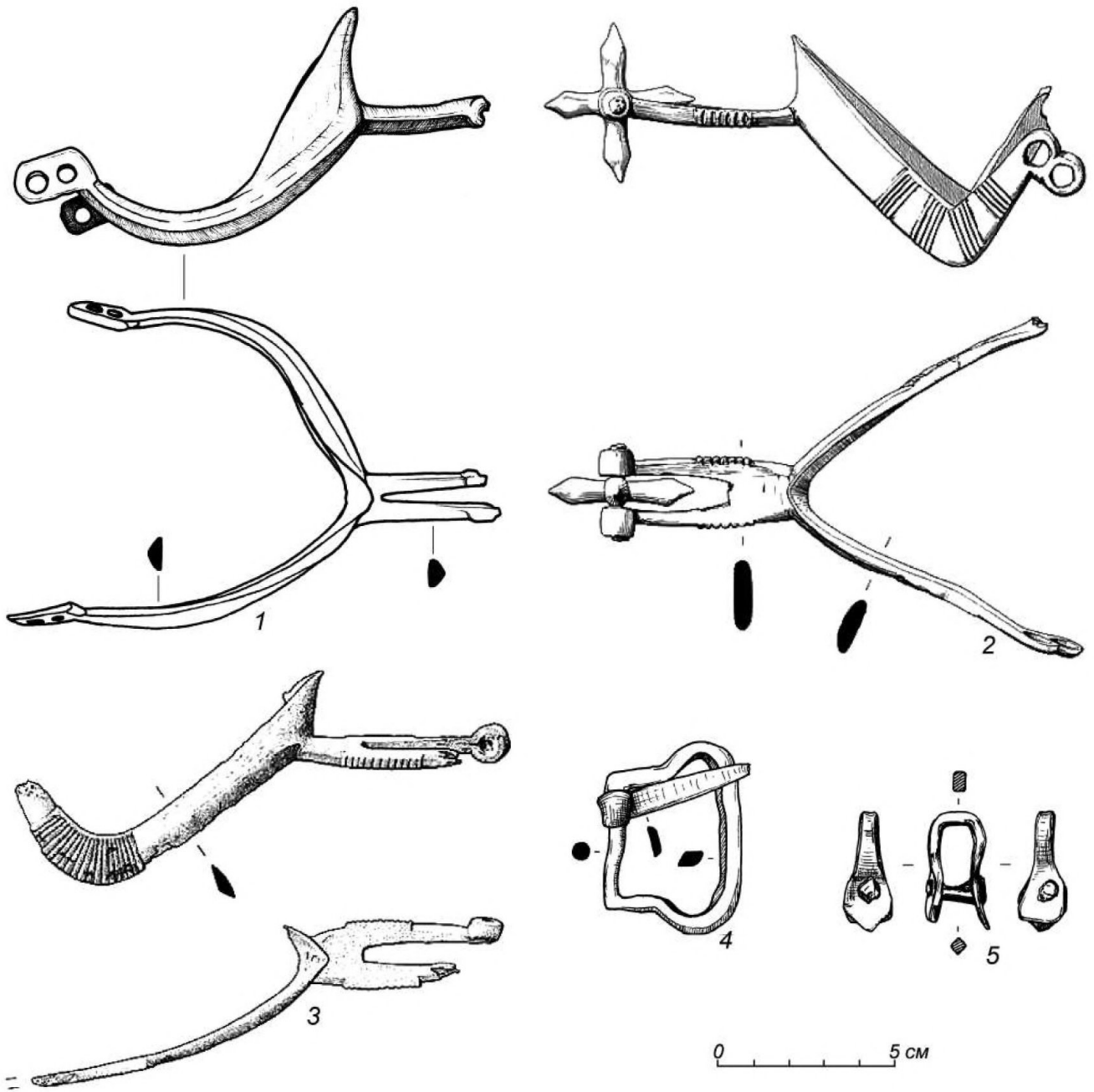

Рис. 2. Елементи військового спорядження з Чорнівського городища XIII ст.: шпора (1), аналогічні шпори з території Великобританії (2, 3), підпружна пряжка (4), петля (5).

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

*VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника,
присвяченої 110-річчю від дня народження Сергій Миколайовича Бібікова
та 100-річчю від дня народження Олександра Панкратовича Черниша*

Підписано до друку 29.10.2018 р.
Формат 60x84 1/8. Гарнітура Minion Pro.
Умов. друк. арк. 45,5. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. № 8010. Наклад 100 прим.

ПП Буйницький О. А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Князів Коріатовичів, 1.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.06.2006 р. серія ДК №2477